

Pastorala:

ESTILO AZTERKETA BATERAKO

JON KORTAZAR

BOSGARREN ATALA

0. Sarrera

Bosgarren atal honetan, Pastoralaren idazkeraren atalik garrantzitsuena azaltzeko asmotan agertzen gara. Aspalditik jakina da, edozein aho testutan zein garrantzia duen metrikak, zein desberdin den ahapaldi bat edo bestea hartzea. Pastorelek erabiltzen duten ahapaldi mota oso erraza da definitzen.

Lauko Kopla bat dugu gehienetan. Har dezagun bat batean aurkituriko ahapaldi bat eta jar dezagun bertone:

Bay, ihoury ere oguenik
eguiten eztuçularic,
çoure leguetan ounxa
aguitcen cirelaric. (*Edipa*, 880)

Bertsoek ez dute neurri zehatzik silabatan. Zortzi silabatakoak, zein zazpikoak, eta seikoak aurki ditzakegu, baina silaben kopuruak ez du garrantzi handiegirik arazo honetan. Hain zuzen, jakina denez, pastoraletako bertsoek musika eta deklamazioaren artean dagoen musika gregorianoa erabiliz kantatzen dira, salmodiaren antzeko zerbait

Lan hau Eusko Jaurlaritzako Kultura Sailak luzaturiko ikerketa beka bati esker burutu da.

tetan. Salmodiaren bidez, errezten eta batzen dira silaba kupuru desberdinak. Neurri aldetik luzeera desberdinetakoak izan arren, ez du horrek garrantzi handirik, esaterakoan musikak batuko dituelako ahapaldi eta erritmo baten barruan. Gehienetan, hala ere, zortzi silabatakoak izaten dira bertsoak. Kopla osatzen dute, puntua pareetan doa, eta gehienetan erraza izaten da, askotan —goiko adibidean bezala— potoa dohi-dohi inguratzen delarik (Hala ere goiko adibidean ez dago poterik, Iparraldeko ohituran hitz osoak kontatzen duelako, eta nahiz eta “-larik” atzizkia puntu bietan erabili, “ciren” eta “duçu” hitz ezberdinak direnez, puntuaren legea bete egiten da).

Garrantzia hala ere, koplaren erabilpenatik datorkio pastoralari. Kopla baten mugak estuak dira, edo behintzat ez zabalegiak. Silaba kopurua urria da. Eta lau bertsoon mugetan pastoregileak bere pentsamendua jaulki beharko du. Eta pastoral gehienetan, 1.000 ahapalditik gorakoenetan arnas handia izan beharko du lana aurrera eramateko.

Ahapaldiak mugatzen du pastoral egilea. Ahapaldia berez da unitate bat, ale bat eta bakarra, forma eta esanahiaren aldetik batasuna gordetzen duena. Bere legeak ditu. Puntu bi dituzenez, erraz zaie ahapaldiari eta ahapaldiaren egileari egitura simetriko baten pentsatzea, erraz zaie ahapaldian jaurti behar den pentsakizuna bitan banatzea, sintaktikoki bitan banatzea, semantikoki partitua ematea. Eta hala gertatzen da gehienetan. Zeren ahapaldiak, askotan eta askotan, autonomoak dira, batasuna gordetzen dute, bere barnean gorderik daude eta zerikusiren bat izan arren aurrekoekin eta datozenekin, zerikusi estuago eta lotuagoa dute bere baitan agertzen duten batasunarekin.

Bertseten egitura atzekia izan da beraz, eta J. Casenaveren lanetan salbu, bertsoak libro izaten jarriki dira gaur egun arte. Bertset bakoitza, lau bertsoak osatzen dute, bigarrena eta laugarrena asonantzia bera dutelarik. Libro dira, erran nahi baita neurririk gabekoak.

Libertate hori —deklamamoduak posibletzen duena— itxurazkoa da funtsean, zeren bertsoa mintzatu beharrak izigarriro mugatzen baititu pastoregileak: bertso pare asonantatu bakoitzak bere unitate semantikoa atxeki behar du, eta erdiko hausturak ebakitze sintaktiko bat markatzen du. Bertsetari ardurenik, mezu-

unitate bat dagokio (bertsugintza herrikoia ren sistema, oren buru). Erregela denetz ez dakit. (Oihartzabal, 1985, 83).

Genero tradizionalentzat oso garrantzitsua da ahapaldiaren akeraketa, zeren Homerorentzat frogatu zenez, eta beraz, hedapenez, edozein literatur genero tradizionalarentzat, ahapaldiaren aukeraketa zerbait funtsezkoa da lana moldatzeko. Hain zuzen ere, egileak ahapaldiaren metroarekin batera, metro horretan sartzen diren formulak ere erabiltzen ditu.

Resulta evidente que, de uno u otro modo, las necesidades métricas determinan la selección de palabras hechas por todo poeta que compone en métrica. Sin embargo, el supuesto generalizado fue que los términos métricos apropiados de algún modo venían a la imaginación poética de manera fluida e imprevisible en su mayor parte relacionada con el "genio" (es decir, con una habilidad en esencia inexplicable)...En todo caso, el Homero de la *Iliada* y de la *Odisea* era considerado un poeta consumado, excelso. Sin embargo empezaba a decirse que mentalmente había recurrido a algún género de libro de frases. El análisis detallado del tipo que hacía Milman Parry mostró que repetía fórmula tras fórmula. El significado del término griego "cantar", *rhapsodein*, "coser un canto" resultó nefasto. Homero unió partes prefabricadas. En lugar de un creador, se tenía a un obrero (Ong, 1987, 29-30).

Eta horrela jokutzen du, materiale folklorikoak erabiltzen dituenean pastoral egileak ere. Baina garbi dagoenez honekin salbuespen bat egin behar dugu. Jakina da pastora legileak aurrean eredu idatzi bat, iturri idatzi bat duela, eta hauen jarraipena eginez osatzen duela pastora. Materiale folklorikoa erabiltzerakoan errezago izango du koplaren barnean sartzen diren esaldiak erabiltzea, moldeen hiztegi bat erabiltzea. Iturriari atxikiz gero, ordea, libreago jokatuko du. Eta kinka honetan moldatuko da pastoraletako metrika, eta esaldien formulazioa.

Puntuaren taiukera aldetik ohar txitxi-txiki bat egin beharko-dugu. Gure *corpus*-ean aurkitu dugu lau puntu zuen ahapaldi bakarra:

Exayez nuçu bestituriq
ezpeinian resourçariq
çoure moyanez baiciq
ihoun ty bestetariq. (Clovis).

Baina horrek ez du deuseztatzen, noski, teoria nagusia. Ikus dezagun ahapaldi hau:

Jinkouak deyzuela egun houn
koumpagna agradabilia
Eta eman dezaziela
Bere grazia santia. (Berterretx, 1).

Ahapaldia garbi-garbi bitan bananduta dago. Hor dago "eta" juntagailua zati biren muga bezala. Esaldi bi daude ahapaldian, eta biak nahiko antzekoak, bardingo xamarak.

Ahapaldiaren sintaxia ia simetrikoa da. Zati bi garbiak eta ba-koitzean ahalerazko aditz eta esaldi bana. Honi deitzen diot ahapaldiaren sintaxia, ahapaldiaren aukeraketak esaldiaren sintaxia moldatzen duela, ez soilik esaldiaren luzeera, edo esaldiaren arazo metrikoak. Koplaren izaera simetrikoak agindua eta behartua pastoralaren joskera era batekoa izaten derrigortua dago, oso zuzena, aldaketa handi bakoa; puntuaren menpe jarrita, esaldiak joskera simetrikoak egiteko jitsa izango du. Horrela ahapaldi gehientsuak bi esaldiz osatuko dituzte pastoralegileek, hiru esaldikoak ez dira arruntak, eta arraroagoak oraindik laukoak. Koplaren izaerak mugatzen du pastoralaren estiloa hainbaten.

Bertsetari, ardurenik, mezu-unitate bat dagokio (bertsugintza herrikoia-
ren sistema, oren buru). Erregela denetz ez dakit. Ez da, manera oroz, sekula aipatzen. Bistan dena, erregularitate honi kontra jartzen zaizkion etsenpluak aurkitzen dira textuetan; hala ere, oro har, aski erregularlari agertzen zaigu (Oihartzabal, 1985, 83).

Ahapaldiak jartzen duen morrontza hau da pastoral baten estiloak gaintitu behar duen hesirik handiena, zeren erritmoak, metrikak, denak bultzatzen du ahapaldiaren sintaxi eta erritmo aldetiko jokera simetriko hori behin eta berriro errepikatzen. Eta hala ere, desberdintasunak, alderantzizko estilo motak, aldakuntzak aurkitzen bultzatzen du bere artista senak. Koplak bere sinpletasunean errepikazioerako joera erakusten badu, artistak, pastoralegileak aurkituko ditubideak errepikazioarekin apurtzeko, aldakuntza sartzeko, barietatea lortzeko.

Biderik errezena kontrajarpenaren bidea da, kontrastearena. Egileek badakite erritmoaren batasunarekin apurtu behar dutela eta hortarako era desberdinak erabiltzen dituzte.

Ahapaldiaren eraketa honi deitu diogu ahapaldiaren sintaxia. Moldaketa honek badu zerikusirik sintaxi kontuetan, sintaxiaren arlorik formalenean, esaldien egituraketan, esaldien luzeera kontuetan, esaldien formulazio moduetan, e. a. ...Baina ikusiko dugunez, badu zerikusirik ere esanahiaren moldaketan. Ahapaldia berez, batasun eta kontrajarpen indarrek osaturiko mikrokosmosa duzue. Mikrokosmos honen azalpen desberdinak emango ditugu hemendik aurrera. Lehendabizi, eta atal honetan joskeraren alde formalak, esaldien distribuzio kontuak azalduko ditugu, eta hurrengo atalean, semantika kontuetan sartuko gara.

1. Eredu nagusia

Kopla deituriko ahapaldiak, gorago ikusi dugunez, simetriarako joera agertzen du. Lau lerro dira, puntu bi, eta puntu bion eraketak egituratzen du ahapaldiaren moldaketa. Jakina da euskal metrika tradizionalak ez duela, gainera, zangalatraurik onartzen, hau da, erri-mak markatzen duela esaldiaren muga, eta batasuna dagoela tarte sintaktikoen eta tarte metrikoen artean.

Koplak, eta pastoraleko koplek areago, ahapaldiak egiteko molde hori jarraitzen du. Metrikak osatzen du sintaktika. Horrela, modurik eratuenean, pastoraleko ahapaldi batek, honelako egitura mantenduko du: 1. eta 2. bertsoetan esaldi bat sartuko dute, juxtu lehendabiziko puntua dagoen tokiraino, eta hortik aurrera bigarren esaldi bat osatuko dute, bien tartean juntagailu bat sartzen delarik, eta koordinazio egilea gehienetan, edo "bai eta ere" intensifikatzailea, edo beste edozein juntagailu marka.

Har ditzagun adibide batzuk:

Angles edo Beaumontes
ez naizie dudazten,
Ziren mehatchu horiek
ez naye ikaratzen (Berterrech)

Zoure chenar "Berterretch"
Orano ez duzu chayetchin
Entzun dit ountsa dela
Agaramountesekin (Berterretch)

Eztuçu ez celuti
euriric eroriren
ez eta ere fruturic
lurrac produisitzen (Edipa, 364)

Batac hil dira gossez
eta martirisaturic
bestiac aldiz hargara
uçuriac harturic (Edipa, 360)

Cuq creatu naiçu Jauna
merechi gabbe ezdeusetaric
eta kuruchen gaignen arra errossi
merechi gabetaric (Saint Alexis)

Nitaric urrun eçacu
çoure justicia
nitan eçar eçaçu
çoure misericordia (Saint Alexis)

Madama, çoure haurra
sendoturic doçu ossoquy
bay eta libratuiriq
bere eritarçunety (Clovis)

Madama alaguera cite
eguitecouaq
eta erregue Cloviseq
batailla irabaçy diçu (Clovis)

Aukeratu ditugun adibide guztietan agertzen da gorago aipatzen genuen moldaketa: egitura binarioa. Gainera, gehienetan, ahapaldia-
ren lehendabiziko puntuaren egoera zentral hori azpimarratuta ge-
ratzen da hirugarren lerroaren lehendabiziko hitzaren bidez, juntagai-
luaren bidez: hor ditugu aipatzen genituen "eta", "bai eta", "ez eta",
juntagailuak, "batak... bestiak" banatazileak; beste kasu batzuetan
banaketa sintaxi mailan baino gehiago egin da semantika mailan:
zuek/zuen mehatxuak, edo urrun ezazu/ ezar ezazu oposaketa seman-

tikoa, edo inoiz denborazko kontrajarpena aipatuz: oraino / [lehena-go] entzun dut...

Ahapaldiaren izaera bikoiztuhonek garrantzi handia du esaldien eta idaztankeraren eraketan. Ahapaldia bikoiztua izanik, hala da baita ere pastoraletako estiloa: binarioa, nolabait esateko, metrikaren bikoiztasunak berarekin dakar idaztankeraren bikoiztasuna. Horrela, bimenbrazioa (esaldi bi, ahapaldi edo bertso zati bitan banatzea) baliapide nagusia izango da pastoralaren estiloaren barnean. Honen indarrez eta aginduz ahotik belarrira etorriko zaizkigu paralelismo ugariak zein kontrajarpen estuak. Bitan eratze horrek metrika ez ezik esaldiaren eta idaztankeraren izaera ia osoa moldatzen du.

Gainera, diskurtsua adierazteko molde bikoiztu honek badu garrantzirik Pastoralaren semantika nagusia adierazteko orduan. Jakina denez, Pastoralaren izaera guztia bikoiztasunean oinarritua dago, koloreak, pertsonaiak, espazioaren eraketa... den dena dago kristautau/turka, on/txar oposaketa semantikoaren menpe, manikeismo nagusi baten menpean. Diskurtsua emateko aukeratu den ahapaldi honek oso ondo adierazten du bere diskurtsuaren bikoiztasunean semantika mailan eman nahi den manikeismoa.

La Bibliothèque bleu es un producto de la Contrarreforma. Como ha observado Robert Mandrou "La *Bibliothèque bleu* exprime assez nettement une sensibilité "baroque" au sens plus littéral du terme". Y Giovanni Dotoli, por su parte, señala que "sobre todo para el Seiscientos y los primeros decenios del Setecientos ...[la *Bibliothèque bleu*] es una verdadera enciclopedia barroca centrada constantemente sobre una estructura dual: la tierra y el cielo, el yo y el mundo, Dios y el diablo, la carne y el espíritu, el individuo y la sociedad, la muerte y la vida (Arene Garamendi, 1989, 532).

Semantika mailan gertatzen den oposaketa guztion adibide eta ulerbide ez ote da izango koplaren egitura bikoiztua eta bikoitza, beste maila apalago batetan? Baiezkotan nago, ahapaldiaren aukera beti dago lotua eman nahi den mezuarekin hari finen bidez, eta hemen beste horrenbeste gertatu zaigu.

Baina estiloak, idaztankerak beti eskatzen du aldakuntza, ezin da unero egitura sinplea errepikatu, behin eta berriro.

Jarraitzen ari garen geometria honetatik irtetzeko biderik al dago? Ba bai, eta ez. Bai zeren irten ez arren bada konbinaketarik egiteko modua, eta ez, zeren edozein esaldik, edozein diskurtsuk behin eta berriro jarraitu beharko du metrika horren barnean.

Zeintzuk dira bada eredu nagusi honetatik irtetzeko bideak? Edo irten gabe tonu aldaketak nola gertatzen dira idaztanka honetan?

2. Bimenbrazioa oraindik

Koplaren egitura bikoiztutik irten gabe, bada bimenbrazioaren erritmoa aritzeko teknika bat, oso sinplea gainera. Gorago emandako adibideak berriro ikusten baditu irakurleak, ahapaldi guztietan esaldi nagusi bi sartzen zirela eta horretan zegoela euren antzekotasuna adituko du. Lehendabiziko aldaketak egitura mantentzen du, berez ez da egitura nagusi horren aldaki txiki bat baino, baina joskera aldatu egiten du. Hau da, lerro binako puntu bakoitzean, puntu batetik beste punturako tokian, esaldi bana sartzen da, baina bata da nagusia eta bestea menperatua.

Adibidez aipa ditzagun hurrengoak:

Uzten deyzut khorua
Baï eta ezpata
Ene erejouma ountsa
Zuk dezazun goberna (Berterretch)

Haïta ezazu bertan
Bat zihaouren goustuko
Maouleko Gaztelia
Diana manhatuko (Berterretch)

Ene soldadouak egun
Bagouratza passeyura
Ikouchtera hourtu denez
Orhi kaskouan elhurra (Berterrecx)

Eteocla sarthu cen aren
lehen ourthian erregue
noun ezpeitu nahy pharte
Polonicary eman bat ere (Edipa, 33)

Esaldi menperatuen eraketan garrantzi handia dute nominalizazioaren bidez egiten diren esaldiak, partizipioen eta infinitiboen deklinazioaren bidez egiten direnak.

Baina, halaz ere, esaldi menperatuen artean ugarienetarikoak, kausazkoak ditugu. Diskurtsu mailan, kausalitatearen agerpena ugaria ez ezik, arrunta da:

haren hiltciac egun
livratcen beigtu
ceren eta aspaldian
beikira desiratu (Edipa, 95).

goure Ginco hounaren
ahalaz erremestiatceko
hountarçunez betheriq
ceren den gouretaco (Edipa, 136)

Celuko Jinko handia
Othoi ikhous nezazu
Zeren eta Jaoun Kaountiak
Ene semia eraman du (Berterrech)

Mundiari adio erraiteco
countent nunduqueçu
ene Semia hartacos
behar duçu ezcountu (Saint Alexis)

Gastetarçuna igaren dit
dembora bat phenetan
ceren eta haurric mundian
eçin ukeiten beinian (Saint Alexis)

Gaiça chipi bat dela causa
Florinde phenxamentutan nun
eta oro cer den oray
hiq ere jaquin behar dun (Clovis).

Diskurtsuan agertzen den kausalitatearen aipamenak ez du balio-gabe uzten, Arene Garamendik, ez diskurtsuagatik, baizik ekintzen garapenagatik, hau da beste maila bategatik, esaten zuen hura:

El orden de los acontecimientos en el relato y la cronología que presentan en el discurso deben coincidir según la norma de la Pastoral, y esta norma se cumple a veces hasta tal punto que la

subordinación total a la cronología del relato hace que los hechos en el discurso se presenten inconexos, como una sucesión de acontecimientos entre los que la única relación es una contigüidad temporal (A. Garamendi, 1975, z.g.).

3. Hirukoitasuna

Koplak agintzen duen simetria kutsu eta bimenbraziotik irtetzeko, Oihartzabalek aipaturiko "Erregularitate honi kontra jartzen zaizkion etsenpluak" aurkitzeko, nahiko dugu hirukoitasunean pentsatzea, aski dugu bimenbrazioaren ondoan, trimenbrazioa dagoela pentsatzea. Eta horretarako, ez da beharrezko bide kultu batetara jotzea, trimenbrazioa, herri literatura tradizionalan ere lege delako hirukoitasunaren teknika:

En su estudio sobre las sagas escandinavas, Axel Olrik enunció como una ley aplicable a toda la literatura folklórica europea la llamada ley del tres, que supone la triplicación de elementos y acciones en el relato (personajes, objetos mágicos, secuencias narrativas (Jon Juaristi, argitarabaea).

Gerorako utziko ditugu, diskurtsuaren azterketa batetan gaudelako, eta ez beste arrazoi bategatik, ekintza mailan edo pertsonaia edo sekuentzia mailetan gertatzen diren hirukoitasunak, eta diogunez, ahapaldiaren barnean gertatzen direnetan geldituko gara, hau da, lau lerro, lau bertso dituen bertset edo ahapaldiaren barnean hiru elementu sintaktiko sartzen direnetan. Batzuk izen sintagmaren ingurukoak dira: adibidez, pertsonaiaren bat deskribitzerakoan hiru elementuz egiten da hori. Beste batzuk esaldien mailan, hiru esaldi sartuaz, lortzen dute pastoraileek.

Izenaren inguruko hirukoitasunak ez dira ugariak, pertsonaiak ez direlako askotan deskribitzen, euren burua nolakoa den ekintzetan eta esanetan erakusten dutelako, eta gainera, pastorala ez delako genero oso deskriptiboa. Halaz ere, badira behin edo behin honen kasurik. Adibidez, Clovis erreginaren deskripzioa eskaintzen zaigunean berataz erretratu hau egin digute:

Francian prince cenian
genvourlat Clovis erreguia

Calitate hounez eta
perfectionez bethia (Clovis)

Beste kasuren batzuk ere aurkitzen ditugu izenaren trimenbra-
zioaren inguruan. Ez da baliabide ugariagia, baina gertatzen denean,
sinonimiaren jokutik gertu izanik, kolore erretoriko berezia ematen
dio esaldiari. Hona hemen adibide batzuk:

Har eçaçu diharu
gente eta arma (Clovis).

Adoratcen çutut Jauna
Celuko erreguia
Celiaren, lurraren eta
gaiça ororen creatçalia (Clovis)

halaco princessariq
hain creatura ederriq eta
perfectionetacoriq (Clovis)

Oh despesra eta errabia
eta coleraren handia (Edipa, 199)

Adoratcen çutut Jesus
ene creaçalia
celu eta lurraren
ezdeusetaric eguilia (Saint Alexis).

Ez dira hain arruntak izaten hiru esaldiko ahapaldiak, koplaren
simetria indarrak mugatu ez dituen esaldiak usu aurki ditzakegu.
Jartzen ditugun adibideok, Clovisetik hartuak dira soilik, beste pasto-
raletan ere erraz aurkitzen badira ere, baina irakurlea ez nekatzearren,
ekingo diogu horrela:

Flateria harequi batian
Entcunen nucie miñatcen
Eta sujeta cerden
oray cier explicatcen (Clovis)

Aurelianeq arrapostia
Ecy hareq ouste ciala
haren amoureaty Clovisiq
cer nahy eguinen ciala (Clovis)

Aurelian utculy cen eta
Francialat eraman berria
Eta erregue conselliarequy
içan cen elhestatia (Clovis)

Jauna othoy erakax daçu
Cer eguin behar dudan
Clovis sinhexi ala
refusatu behar dudan (Clovis).

Clotilda accepta eçaçu Clovis
eztuçu huxiq eguiten
eztuçu phuntu haregaty
Jincoua offenxatcen (Clovis).

Cihaureq hil eracy duçula
hory phenxa liroçu
eta memento berian
guerla eman liroçu (Clovis).

Cençuriq baduq batere
ehiz horri behaturen
ez eta chapalaren eguiteco
permissioneriq emanen (Clovis).

Eta bukatzeko;

Prepara citie digneki
Sacramentu haren errecevitcea
eta escount ondouan
generouski governatcera (Saint Alexis).

Adibideon irakurketa nekagarriaren ondoren, ondorio nagusi bat, bat behintzat, atara dezakegula uste dut: pastoralen joskera herrikoia uste zena baino aberatsago agertzen dela, eta egia bada, gehienetan, jokera arruntean, monokordea eta aspergarri xamarra dela, ez zaio falta, ikusi dugunez, joskerarekin egindako *tour de force*ik.

4. Lau esaldi ahapaldiko

Erritmoa bizitu nahi denean, edo aginduaren bidez, ekintzera bultzatu nahi denean pertsonaiaren bat, edo, pertsonaiaren batek bere sentipenen bortiztasuna (hasarrea, agindua) agertu behar duenean

pastorlegileek baliabide hau erabiltzen dute. Lau esaldi sartzen dituzte ahapaldi bakarrean. Portzentaia aldetik, aurreneko kasuetakoak baino urriago aurkituko ditugu pastoraletan, baina egon badaude, eta egia bada ez dela horrela ahapaldiaren simetriarekin apurtzen, ez da egia txikiagoa, erritmo jakinarekin eten egiten dela. Gehienetan, aginduzko aditzak erabiltzen dira, edo bestela kortesiaren inguruko formulen agerpen toki bihurtzen zaizkigu lau esaldiko ahapaldiok.

Hona hemen, *Clovis* Pastoraletik haturiko adibide batzuk.

Bena houra sendotu cen
Clotildaq Jincona othoituriq
ezpeitcian udury batere
ukhen ciala eritarçunic (Clovis)

Voto diçu eguiten eta
Jesusy hitz emaiten
Khiristituren cela batailla
baceron irabaz eraciten. (Clovis).

Franciaco erreguina içateco
incapable niz segurquy
bena gincouaren placera bada
complitia içan bidi (Clovis)

Eta ikhousten dinat errota
Gincouaq diala unguratcen
eny vengatceco istoria
hareq diala chercatcen. (Clovis).

Sira othoitcen çutut
bay eta suplicatcen
Jesus adoratcen baduçu
hareq çutu lagunturen (Clovis)

Jaunaq remestiatcen çutiet
eguin deitacien ouhouriaz
gomendatcen nitçacie ene phartez
Gundebanty complimentien eguitiaz (Clovis).

Oharterazi beharko genuke gainera, ahapaldiok semantika aldetik duten karga, lanaren ulermenerako suposatzen duten indar eta pisua. Guztiak dira alde semantikotik aipagarri eta azpimarkagarriak.

5. Ahapaldi bi esaldi bakarrerako

Hona hemen azken baliabidea, ahapaldiak bultzatzen duen bi-koiztasunetik urruntzeko. Kasu hauetan, esaldi nagusi bat izaten da, eta ahapaldi biak menperatuen bidez osatzen dira.

Adibideak, *Edipa* pastoraletik hartu ditugu, noizbehinka beste pastoraletan aurkitzen badira ere.

Trageria bat nahy dugu
 egun representatu,
 atencione aphur bat
 bacoizaq harturen du,
 çoignen sujeta beituğu
 Thebaseco erregue
 noun mundian bici ceno
 malerous içan beitzen (Edipa, 3-4)

Feit hoyec eta haboro
 egun da representaturen
 eta nic ouste beno hobeky
 benturaz ciec profeiture
 ceren malur handiac
 heltu dirade horiec oro
 eta exortatcen çutiet nic
 punxa behatcez conpaign[a oro] (Edipa, 66-67)

Dugun oray asky
 udury baceiçu
 ceren behar baitugu
 fitez erretiratu
 ceren aharien sarordia
 beitukegu sarry
 eta haurra gossiaq
 hil huillen ingoity (Edipa, 146-7)

Ginco justoua, çuc othoy
 favoritu behar naiçu
 ecy Luciferren semiareky
 bataillatcera nouaçu

çouinec lagun beitutu
 infernuco debriac oro,
 Çoure favoria balinbadut
 eztiçut acholic harentaco (Edipa, 224-5)

Oray niz oray libertitcen
 eta nai niz dançatu
 oray da oray ene placera
 behar dut arren goçatu
 ceren eta hanitz beita
 horietariq erreren,
 ifernuko sujan beitira
 seculakoz egonen (Edipa, 245-6)

Abertitcen dutut oray
 Thebaseko gentiaq oro
 badiella libertatia
 tranqilqui bicitceko,
 hil dela egun mostra
 itçoussy handia,
 ifernurat jouan dela
 quitaturic mundia (Edipa, 261-2).

Etcikignat cer eguin,
 ahalkez nun hourtcen
 cer erranen duen itçaz
 oray baniz ezcountcen
 surtout ene senharraren
 mortier batequy
 legueq naie condemnacen
 reinatcera harequy (Edipa, 306-7)

Ez da arraroa pastoral honetan horrelakorik gertatzea, *Edipa* baita gure ustez, irakurri eta aztertu ditugun lauren artean aberatsena hizkeraren eta baliabideen aldetik.

Adibideei buruz oharpen pareta. Ikusi ditugu erlatibozko eta kauzazko esaldiek zabaltzen dituztela bigarren ahapaldiak, eta lotura horiek direla ahapaldi bien artean. Halaz ere, ahapaldien arteko xanga-

latraua (nolabait deitzeko), maisuki egina dago azken adibide bietan, pilaketa eta ideia luzapenaren bidez.

6. Ondorioak

Hau kapitulu tekniko bat izan da, eta bere izaeragatik ez du saioaren molderik hartu. Helburu garbi bat izan du: metrikak nola tajutzen duen diskurtsuaren jarraipena erakutsi. Ikusbide honetatik, pastoralak aukeratu duen koplak, simetriarako jokera handiegia duela erakutsi dugu. Beñat Oihartzabalen eritziak jarraituz, koplak ezaugarri bi dituela erakutsi dugu:

- a) ahapaldiak erdikaldean hausdura bat du, eten bat, joskeraren aldetik joko handia ematen duena;
- b) hausdura horregatik simetriarako jokera du ahapaldiak, eta elementu binarioak (bimenbrazioak, zein paralelismoak) erabiltzea erraza zaio.

Zentzu bikoitz honek badu bere islada semantika mailan, edo hobe alderantziz, semantika mailako banaketa manikeoak badu isladarik ahapaldiaren banaketa honetan.

Geroago frogatuko dugunez, matizatu beharra dago, ordea, ahapaldiak unitate semantiko bakarra sortzen duenaren esaldia. Orohar egia bada ere, eta askotan gertatzen bada ahapaldi bakoitzari ideia bana, ahapaldiaren barnean gertatzen diren beste jokera semantiko eta logiko batzuk oso kontutan hartzekoak dira.

Azkenez, simetria joko horretatik irtetzeko pastoraileek aurkituriko espresabide eta baliabide batzuk aztertu ditugu, joskeraren aldakuntzak erritmo binarioa apurtzeko zein garrantzi duen erakutsi dugularik.

SEIGARREN ATALA AHAPALDIAREN SEMANTIKA JOKOAK

O. Sarrera

Orain arte, ahapaldia bere alde formalean ikusi dugu. Bai egitura metriko aldetik, bai joskera aldetik aztertuz gero gure kopla bikoizta-

suna gertatzen dela ikusi dugu. Hau da, puntuak egiten duen banaketa metrikoak zerikusi handia du banaketa sintaktikoan. Horixe izan da azken atalean atera dugun ondorioa. Beraz, ahapaldia den unitate horretan batasun metrikoa eta sintaktikoa zirela esan daiteke.

Baina zer gertatzen da semantikarekin? Beñat Oihartzabalek hau xe apuntatu zuen bere lan eskergarrian:

Bertsu pare asonantzatu bakoitzak, bere unitate semantikoa atxeki behar du, eta erdiko hausturak ebakitze sintaktiko bat markatzen du (Oihartzabal, 1985, 83).

Orohar egia da bertso bakoitzak, ahapaldi bakoitzak batasun semantiko bat gordetzen duela, baina, gure iritziz eta Beñat Oihartzabalen iritzia osatze arren, ez da egia txikiagoa hausdura sintaktiko horrek berarekin dakarrela hausdura semantiko bat. Hobe esateko, aurreko atalean ikusi dugu ia ahapaldi bakoitzak duela esaldi nagusi bat barnean. Garbi dago esaldi nagusiek eramaten dutela mezuaren zatirik nagusia. Baina, hausdura sintaktikoa dela medio, ikusi dugu baita ere, ez dela esaldi bana ahapaldiko, baizik eta ahapaldi bakoitzean oso normala dela esaldi bi (nagusia eta menperatua, edo nagusia eta nagusia) izatea. Dudarik gabe bigarrenak, esaldi nagusiaren mezua matizatu, osatu, findu, kontrajarri edo mila gauza diferente egin dezake. Esaldi bion artean, ahapaldiaren alde bion artean, harreman semantikoak ere badira, lotura semantiko fin eta bereziak. Orduan, ezin esan dezakegu, arazoa astiro begiratzuz gero, ahapaldia mezu-unitate bakarra denik, baizik eta metrikoki zatiak bi balira, eta esaldi sintaktikoak bi, semantikoki ere, esaldiak agertzen duen mezuan, badirela matizazioak, eta bigarren aldiak, lehenak esandakoari puntua jartzen diola. Era askotara jarri ere, asko baitira semantika aldetik, ahapaldiaren barnean egiten diren loturak. Adibidez, bigarren zatiak, bigarren esaldiak, lehenak esandakoa kontraesana egin ezik, denetarik egin dezake, indartu lezake paralelismo baten bidez, mezu bera alde desberdinetatik ikusi lezake, distributzaileak ere hor dira... Mila trikimailu dira ahapaldiaren mezu batasuna geldirik ez dagoela frogatzeko. Unitate hori dinamikoa dela adierazteko.

Guzti hau garbiago ikusiko dugu hurrengo atalean adibideen bidez teorizazioa argitzen denean.

1. Ahapaldiaren barneko semantika loturak

Ahapaldiaren barnean gertatzen diren semantika loturarik indartsuenak, bikoiztasunekin dute zerikusirk handiena. Metrikoki zatiak bi diren bezala, eta sintaktikoki bi (edo gehiago) esaldiak, horrelaxe gertatzen da semantikoki ere. Elementu biren arteko oreka dinamikoa sortzen da ahapaldiaren barnean.

1. *Orokortasunetik zehaztasunera. Zehaztasunetik orokortasunera*

Har dezagun ahapaldi bat:

Edipac du ordian
 imaginacione eguinen
 eta bere corteco abisac
 ere bay charcaturen

Hor dugu Edipa susmatzen ia norena izan daiteken erresumak jasotzen dituen hainbat eta hainbat ezbeharren errua. "Susmaketa" esanahiaren inguruan izango litzateke eta ahapaldiaren mezu-unitatea, baina susmaketak alde bi ditu: "imaginacione eguin", lehendabizikoa eta beraz nahiko zehazgabea den zerbait da, eta bigarrenez, "Imaginacionea"ren esanahia zehaztuko duen zerbait praktiko egin: "abisac cherkaturen". Orokorra den esanahia batetik zehaztasunera igaro dugu, bigarren esaldiak lehenengoak esandakoa mugatu, estu egiten du. Honi deitzen diogu orokortasunetik zehaztasunera joatea, nahiz eta, garbi dagoenez, beste erlazio semantiko batzuk detekta ditzakegun ahapaldi horretan: lehena/geroa; barnekintza/kanpoe-kintza...

Honelako kontraste mota xumeekin osatzen da ahapaldiaren semantika jokua, semantika kontrastea.

Edipa pastoral beratan aurki ditzakegu honelako orokortasunetik zehaztasunera doazen adibide gehiago:

Bena hil beno lehen
 ordeignu eguiten du:
 bere by semer aldica
 coroua emaiten du (Edipa, 30).

Beste adibiderik ere eman dezakegu:

Aurelian enuçu ny secula
 courequila gaisqui heltu
 Ez eta deusetan ere
 Enaiçu ukhen salatu (Clovis)

Nola ez, alderantzizko adibideak ere aurkituko ditu erraz asko. Hain zuzen ere, orain lehendabizi semantikoki zehatza, edo zehatzagoa den esanahitik, orokorra edo orokorragoa denera, itzultzen gara.

Ene ama maitia
 segurki oguen nikeçu
 harren eta cien desira
 acceotatcen espanu (Saint Alexis).

Ahapaldi honetan lehenengo aldeko "oguen" hitzak, bigarren aldeko "desira" zehazten du. Desira den orokortasuna, semantikoki markatuta geratzen da "oguen" bezala, betetzen ez bada.

Ikusten dugunez matizazio semantikoak betetzen du joskeran esaldian eta metrikan puntuek betetzen duten ahapaldiaren bikoiztasunaren papera.

2. *Semantika barneko beste joko batzuk*

Orokortasunetik zehaztasunera, edo zehaztasunetik orokortasunera ahapaldiaren barnean gertatzen diren semantika aldetiko kontraste joko batzuk baino ez dira. Joko gehiago badira, eta hemen bana banaka ikusiko ditugu. Denak baina, arau baten barnean koka ditza-kegu. Kontrajarreraren legearen barnean. Nola koplak bera den bezalakoak den, ikusi dugunez simetria jokoetarako, bikoiztasunetarako aproposa, bere barnean gertatzen diren joko semantikoak ere holako-xeak dira, kontrajarpen xumeak, lotura semantiko finak, ahapaldiaren batasuna apurtu baino gehiago dinamizatu egiten duten prozedurak. Koplak den bezalakoak delako, bere barnean egiten diren semantika jokuak mugatuak eta estuak izango dira, ahapaldiak berak bere ximpletasun eta erraztasunean ez duelako bestetarako tokirik (toki fisikorik) ematen. Hala gertatzen dira hurrengo kontrasteak.

a. *Denborazko kontrasteak*

Ene desira luqueçu
 cien escounterastia
 guero mundian laket
 igaren niro bicitcia (Saint Alexis).

Ahapaldi honetan lehena eta geroa kontrajartzen dira, ahapaldia-
 ren dinamizatzeko.

b. *Pertsonaien kontrasteak*

Hari xume bati tira eginez lortzen du egileak ahapaldiaren bar-
 nean dinamika xume hori lortzea. Arazoa xinplea da, esaldi batean
 agertzen diren elementuak zeintzuk diren pentsa behar dugu soilik:
 denbora, goiko adibidean bezala, aditzaren pertsonaiak, kausalitatea,
 eta horrela izango dugu joko semantiko gehienen zerrenda osatua.
 Adibidez, pertsonaien kontrastearen bidez osatzen da hurrengo adibi-
 dea:

Behady mithilcoua,
 utçul citaye hounat
 eta ciec aldiz, jaunac,
 eman eçocie bouchi bat (Edipa, 338)
 cien Corage handiaq
 orai consolaturc
 ene phenaq oro
 jalki çaitçat bihotçeti (Saint Alexis)

Kasu honetan kontrajarpen txiki horrek esaldiak duen aginte era-
 ren bidez osaturiko paralelismoa indartzen du, bizirik jartzen du.

c. *Kausazko loturak*

Oso arruntak diran edozein pastoraletan. Joskera aztertu genu-
 nean onartu genuen, kausalitateak uste baino indar handiagoa zuela
 pastoralen ahapaldiak osatzeko orduan. Horregatik oso arrunta da
 joko semantiko hau. Hurrengo adibidean bezala:

Hire haurrac hilcen dutuq
 batheyatu beçain sarry
 ceren eta hire gincouac
 kechu beitira icigarry (Clovis).

Kasu honetan, eta berau dugu arruntena, lehendabizi agertzen da ondorioa eta gero kausa, baina alderantzizkoak ere ez dira arraroak.

d. *Banatzaileak*

Hizkuntzak, mezu bat bitan banatzeko eskeintzen duen errekurtsoa da distribuitzaileena. Berez berez bikoitza den baliabidea dugu hau: batek/besteek, edo batzuk/besteak, honek/haiek, bezalako pareetan oinarrituak:

e. *Kontrasteak*

Inoiz, joskera aldetiko kontraste xumeak aurkitzen dira, baietza eta ezetzaren arteko aurrez aurreko esanahian oinarrituak:

nahi baduk eman ehun liveraren
 to dihauria berhala
 nahi ezpaduk eman hortan
 habil horti passeyura (Saint Alexis).

Aurkitzen dira aditzetan oinarritu gabe, izenen kontrasteaz moldatzen diranak:

gincouaren graciareki
 ezperancha diçut
 exayak oro goithuren tugula
 dudarik estiçut (Saint Alexis)

f. *Paralelismoa*

Lehenago ere hitz egin dugu honetaz, baina hemen ezin falta kontrastearen anaia. Adibide bakar bat emango dugu, benetan ederra iruditzen zaigulako, bere paralelismo eta hitz jokoaren tartekatze horretan, nahiz eta gorago, ikusi dugunez, erraz izan paralelismoak aurkitzea, koplaren egiturak hortara bultzatzen baitu egilea:

Argui içadaçut argui
 beguiac çoure arguias
 ideki içadaçut arima
 çoure gracia saintiaz (Saint Alexis)

3. *Tonu aldaketak*

Ahapaldiaren alde formala aztertu genuenean bikoiztasun arruntarekin apurtzeko era beste simetria sortzea zela ikusi genuen: elementu biren jokotik sortzen zen simetria lau elementurekin sortzen denagatik aldatu; esaldi biren ordeztu, lau esaldiko ahapaldiak egin. Ohartu ginen, halaber, oso kasu berezia zela, ez zela askotan gertatzen gure "corpusa" osatzen duten pastoraletan. Antzerako zerbait gertatuko zaigu semantikaren jokoaz ari garenean. Elementu biren jokoaz sorturiko simetriaren ordeztu, lau elementuren jokoaz sorturikoak aztertuko ditugu orain. Aztertuko dugu, hobe esanda, zeren adibide bakarra aurkitu baitugu gure irakurketetan. Adibide bitxi hori hau da, eta, nola ez?, *Edipa* pastoralean agertzen da, beharbada estilo aldetik aztertu ditugun artean aberatsena:

Alla haur eder eta ezty
 oray nourat eramanen dugu?
 Maithagarri da ossoky
 eta ounxa hacy behar du. (*Edipa*, 130).

Ahapaldi honetako esaldiak, nagusiak izan arren, kontrastea erabiltzen den tonuan dago, lehena adierazgarria da, bigarrena galderazkoa, hirugarrena baieztapena, eta azkena beharkotasunezkoa. Hona hemen semantika aldetik aberastasunarekin jokatzeko duen ahapaldi bat.

2. *Ondorio bezala*

Ondorio bezala, gorago esandakoa gogoratzea baino ez zaigu gelditzen. Ahapaldiaren aukeraketak ez du formalki esaldia soilik mugatzen. Semantika aldetik ere joko batzuk egitera "behartua" dago koplak aukeratzen duenak. Koplak duen metrikagatik, joskera eta semantika alde bitan hedatzen ditu. Semantika aldetik dinamika berezi bat sortzen da, kontrasteen bidez, ahapaldiaren joskera osatzen duten

esaldietan. Kontrasteok xumeak eta sinpleak dira, horrelakoxea delako koplaren metrika ere. Kontraste semantikoak bikoiztasunari jarraiki, oso egitura logikoetan agertzen du bere izaera: egitura horien artean definitu ditugu: orokortasun eta zehaztasunaren arteko jokoak, kausa eta ondorioen artekoak, kontraste semantikoak, denborazko zein pertsona, zein distribuitzaileetan aurkituriko kontrasteak. Baina klasifikazioen gaineratik geratzen dena hauxe da: koplaren egiturak ez du soilik mugatzen joskera, semantikaren eraketa ere bere arauetara moldatzen du.

ZAZPIGARREN ATALA

Ondorioak

Hiru helburu hesi eta hazi nahiaz eman genion hasiera lan honi. Sarreran hiru ikerketa-alor zabalduko genituela esaten genuen. Lehenak bazuen zerikusirik ahozketasun eta "idatzizketasuna"ren artean agertzen den esparruarekin. Pastoralaren artean higitzen den genero bat izanik, tartekotasun horrek sortzen zizkion kezka eta kinkak aztertu nahi genituen. Bigarren helburu gisa, pastoralaren poetika eta dramatika, erretorika, hartu dugu kontutan. Eta atal hauetan definitu egin dugu zeintzuk diren pastoralaren ezaugarriak. Hirugarren helburutzat, eta Arene Garamendiren hitz hauek kontutan hartuz,

Por otra parte, es imposible considerar a autores, como Pierre Bordaçaharre o Junes Casenave como auténticos *pastoraliers*. Ni su visión del mundo, ni su cultura, ni lo que es más importante, su *estilo* son parangonables a los de estos últimos (Garamendi, 1989, 530).

pastoral klasiko eta modernoaren artean ziren desberdintasunak aztertu nahi genituen, azken batean Arene Garamendik ez baitu esaten zeintzuk diren *estilo* garrantzitsu horren aldetik diren desberdintasunak.

1. Pastoralaren ahozketasuna eta idatzizko generoen artean

Konstatazio hau oso garrantzizkoa da pastoralaren izaera definitzeko. Mugan dagoen generoa dugu. Ahozketasunaren hainbat

ezaugarri hartu ditu, eta harturiko prozedura batzuk aztertu ditugu: koordinazioaren zehaztasun falta, "eta" juntagailuaren esanahi zabalta, hitzen oparotasuna, egoeren garrantzia, eta abstrakzioaren toki urria, burrukarako zaletasuna, ikuslegoaren enpatia, ikuslegoaren eragina egilearengan, gaurkotasunaren garrantzia testua eratzerako orduan, formulak erabiltzeko jokaera... guztiak dira ahozketasunaren aztarna eta arnasa pastoraletan. Halaz ere, baditu idazkera teknologiak utziriko esparruak: abstrakzioarako joera xume bat, iturri idatziaren eragina, hitz-jokoen presentzia, silogismoen agerpena.

Dialektika hau oso lagungarria egingo zaigu hurrengo pausuetan.

2. *Pastoralaren erretorika baterako*

Sarreran esaten genuen galdera bati erantzun nahiez hasten genuela gure bidea. Generoaren arauak mugatzen du pastoralaren estiloa? Eta bukatzerakoan baiezkotan gaude. Azken batean, pastoral bati ezin zaizkio eskatu teatro kultuari eskatzen zaizkion arauak eta sakontasunak. Pastoralak bere generoak dituen arauak bete behar ditu: adibidez, erreformaren aurkako ideologia barrokoa gordetzea, koplaren bidezko diskurtsua erabiltea. Eta guzti honek asko mugatzen du, beste genero batzuk mugatuak diren bezala.

Erretorika aldetik muga horiek errespetatzea litzateke pastoralaren ezaugarririk bereziena. Koplak, behin eta berriro ikusi dugunez, bere izaera metriko bikoitzaren bidez, pastoralaren esaldien joskera, metrika, motiboen erabilpena, eta semantika bera mugatzen ditu. Azken batean egitura metriko bikoiztua oso ondo doakio manikeismoan oinarritzen den genero bati.

Diskursu oparo edo aurrerapenik ez duen honek paralelismoan eta kontrastean jartzen du bere oinik segurua. Espresabide kultu edo elaboratuak, metaforak edo metonimiak eskasak dira aztertu ditugun testuetan. Entzulegoaren irudimena zauritzeko erabiltzen diren espresabideak ahozketasunetik hurbil dira: hiperboleak toki garrantzitsua hartzen du, era berean asko estimatzen dira ahozko tradizioetik harturiko motibo eta topikoak, bai kortesia adierazteko, bokati-boak eratzeke, bai eta ere beste genero batzuetatik, batez ere XVIII. mendeko lirikatik harturiko motibo eta pasarteak.

Interes berezia du sataneriei buruz hitz egitea. Barrea eragiten duten pertsonaiok oso hizkera desberdina, zakarra eta eskatologikoa darabilte. Europako dramen oso zabaldua den korronte nagusi batean sartzen dira satanek erabiltzen dituzten irria sortzeko errekurtsuak.

Baina erretorika kontuak ez dira soilik diskurtsu mailan gelditzen. Dramatika kontuak ere baditugu aztergai. Puntu honetan ondorio nagusi bat da. Pastoralak kontakizun bat kontatzeko eginak dira, kontakizun hori dramatizatua ematen da, baina aurretik idatzitako iturri bati jarraitzea litzateke pastoralaren helbururik nagusiena. Kontakizun horrek munduaren ikuspegi jakin bati erantzuten dio, hain zuzen ere erreformaren aurkako ideologiari. Drama kontuetan "narratiboagoak" ikusi ditugu pastoral klasikoak eta "dramatizatua-go" guk erabili dugun pastoral modernoaren lekukoa.

Berbalizatze prozesua dugu, bestalde, pastoraletan irauten duen drama-elementurik nagusiena.

3. *Pastoral zaharra, pastoral berri?*

Pastoral genero bi omen dira gaurko egunean. Egia ote? Ba badira baietz pentsatzeko datuak. Erretorika kontuetan orohar —oso orohar—, ez dago desberdintasun handirik: hor ditugu koplaren sistematik, hor antzeko baliabideak, hor hitz jario oparoa. Baina azpitik zerbait gertatu zaigu: batetik drama berriek ez diote erantzuten pastoral zaharretako habea zen publiko/pribatu, subjektibo/objektibo kontrajarpen banaketari. Ikusi dugunez oposaketa horri eusteko, bikoiztu egiten ziren pastoral klasikoetako argudioak, eta narrazio ardatza bakarra izan beharrean bikoitza zen.

Diskurtsu-kontuetan ohar bi, modernoa, gure eritziz eta aurkituriko datuen arabera, estilo geldoagokoa da. Aurrerapen ezak ugaria-goak dira diskurtsu mailan, eta joskera bera ere pobreagoa. Ahapaldi batean egiten diren joskera-jokuak (gogoratu ahapaldi baten normalean esaldi bi sartzen direla, eta biak nagusiak edo bata nagusia eta bestea menperatua izan daitezkeela) mekanikoagoak dira, "ala" oposaketa, adibidez behin eta berriro erabiltzen da guk irakurriko pastoral berrian.

Honaino beraz pastoralaren estilo azterketak eskaini diguna.

Bibliografia

- CASENAVE, Jean, 1987: "Auteur de pastorale" in ELKAR LANEAN: *La pastorale. Théâtre populaire basque en Soule*. Lauburu, Bayonne, 163-170.
- GARAMENDI, A. 1976: *Estudio estructural de la pastoral*. Argitaragabeko tesina. Zuzendaria: Karmele Rotaetxe. Deustuko Unibertsitatea.
- , 1989: "El teatro folklórico vasco: perspectivas de investigación", *Congreso de Literatura. Hacia la literatura vasca*. Castalia, Madrid. 527-544.
- HARITSCHELHAR, Jean: 1987: "La Pastorale" in ELKAR LANEAN: *La pastorale. Théâtre populaire basque en Soule*. Lauburu, Bayonne. 9- 54.
- HERELLE, G.: 1926: *Les pastorales à sujets tragiques considérées littérairement*. Honoré Champion, Paris.
- HESS, Rainer: 1976: *El drama religioso románico como comedia religiosa y profana*. Gredos, Madrid. 333 or.
- JÚARISTI, Jon: (S.D.): *La literatura folklórica*. Inédito. Departamento de Filología Hispánica. Universidad del País Vasco.
- , 1987 *Literatura vasca*. Taurus. Madrid
- LEKUONA, Juan Mari, 1989: "Erdi-ahozkotasunaren literatur estiloaz" *Eusker*, XXXIV, 1989-1, 17-44.
- OIHARTZABAL, Beñat, 1985: *Zuberoako herri Teatroa. Ohiko pastoralak*. Haranburu, Donostia, 42-92.
- , 1987: "Présentation d'une pastorale classique. 'Roland'" in ELKAR LANEAN: *La pastorale. Théâtre populaire basque en Soule*. Lauburu, Bayonne. 69-92.
- ONG, Walter J. 1989: *Oralidad y escritura*. Fondo de Cultura Económica, Madrid.
- URKIZU, Patri: 1984: *Euskal Antzertia*. Antzerti, Donostia, 173 or.